

ATT GLÖMMA OCH MINNAS IGEN – DE SVENSKA DOMSTOLARNAS BEVIS- VÄRDERING AV BORTTRÄNGDA MINNEN

Av Alexandra Brundin Urisman¹

När Thomas Quick dömdes för ett flertal uppmärksammade mord ställdes svenska domstolar inför ett stort antal svåra avvägningar, inte minst av psykologisk karaktär. Bortträngda minnen och huruvida dessa kan eller bör framkallas är föremål för omfattande diskussion i forskarvärlden. På den juridiska sidan ger den svenska bevisprövningsmodellen domstolarna möjlighet att beakta i princip allt de finner av värde. Att andra vetenskapsdiscipliner ofta kommer in i den juridiska bedömningen är därför förstås ofrånkomligt. Syftet med denna artikel är att ur ett juridiskt perspektiv granska den psykologiska företeelsen bortträngda minnen. Mer konkret är syftet att se på svenska domstolars bevisvärdering av dessa minnen i allmänhet och en tilltalads erkännande i synnerhet. Till grund för artikeln ligger bland annat en studie av Quick-fallen.

”We are innocent victims of our mind’s manipulations.”²

Docent Rickard L. Sjöberg skriver i sin artikel ”Kritiska synpunkter på vissa minnespsykologiska teoriers användning inom svenskt rättsväsende”³ att svenska jurister i alltför stor utsträckning förlitar sig på omstridda populärvetenskapliga teorier när bedömningar av psykologiska företeelser ska göras. Efter en genomgång av domarna mot Thomas Quick kan jag inte annat än bekräfta Sjöbergs teori; bevisvärderingen av den psykologiska företeelsen bortträngda minnen har i ett flertal svenska domstolar gjorts utan varken vetskap om, eller förståelse för, den komplexitet som präglar den vetenskapliga debatten bland psykologiska forskare.

”När berättelsen sker så finns det en enorm respons. En kolossal respons, som förstärker berättandet. Och som gör det så lätt att gå vidare och spinna på historierna.”⁴

¹ Artikeln är en omarbetad version av författarens examensarbete; ”Att glömma och minnas igen – en studie av de svenska domstolarnas bevisvärdering av bortträngda minnen”, Juridiska fakulteten vid Lunds universitet, 2010.

² Loftus, E. och Ketcham, K., Witness for the defense, St. Martin’s press, New York, 1991, s. 21.

³ SvJT 2011, s. 170 ff.

⁴ Thomas Quick i Dokument Inifrån, SVT den 5 juli 2008.

Thomas Quick⁵ talar om sina terapeuters reaktioner när han under behandling fragmentariskt börjar berätta om våldsbrott han säger sig ha begått. Tvivel börjar gro. Vad vet vi egentligen om minnets funktioner? Och hur ska domstolen befatta sig med denna typ av frågor?

I. FRI BEVISPRÖVNING

”Rätten skall efter samvetsgrann prövning av allt, som förekommit, avgöra, vad i målet är bevisat.” I 35 kap. 1 § 1 st. RB stadgas principen om fri bevisprövning. I denna ryms såväl principen om den fria bevisföringen som den om den fria bevisvärderingen.⁶ I förarbetena till RB slås fast att principen innebär att det inte uppställs någon begränsning för vilka kunskapskällor som får användas för att få fram sanningen och att domaren vid sin bevisvärdering inte är bunden av legala regler.⁷ Inte ens om ett bevis eller en utsaga framkommit på olagligt sätt är detta förbjudet att använda som bevisning, även om tillkomst-sättet kan påverka hur beviset värderas.⁸

I.1 HUR VÄRDERAS EN MUNTLLIG UTSAGA?

När en enskild utsaga ska värderas, finns alltid skäl att iaktta viss försiktighet. Det är viktigt att rätten hela tiden minns att utsagan formas av den som bevittnat, eller deltagit i, ett händelseförlopp. Den helhetsbedömning som ska göras av samtliga relevanta omständigheter i fallet ska inte grundas på ett allmänt intryck av den totala bilden i målet, utan på ett väl avvägt bevisunderlag.⁹

Bevisvärderingsprocessen kräver att domaren utför ett flertal svåra juridiska och psykologiska avvägningar. Bland det mest komplexa är bedömningen av trovärdigheten i en utsaga. Utsagor kan förändras över tiden och minsta avvikelse från ursprungsberättelsen kan få stora – enligt vissa alltför stora – proportioner i en rättegång. Detsamma gäller avvikelser mellan olika parter utsagor, inte minst när dessa förändras åt olika håll. Domstolen har här ett ansvar som kan hävdas sträcka sig utöver den juridiska kompetensen, där kunskap i beteendevetenskaplig forskning och medvetenhet om de felkällor som kan ha påverkat en utsaga är viktiga komponenter.¹⁰

⁵ Thomas Quick heter numera Sture Bergwall. För att undvika missförstånd kommer namnet Thomas Quick att användas genomgående i artikeln, då detta är det namn som förekommer i de aktuella domarna.

⁶ Schelin, L., *Bevisvärdering av utsagor i brottmål*, Norstedts Juridik, Vällingby, 2007, s. 19.

⁷ SOU 1938:43, s. 377.

⁸ Schelin a.a., s. 19 f.

⁹ Schelin a.a., s. 230.

¹⁰ Schelin a.a., s. 230 f.

1.1.1 BEVISVÄRDERING AV ERKÄNNANDE

”Det är uppenbart, att i mål om grovt brott, där kravet på fullständig utredning gör sig starkt gällande, den tilltalades erkännande icke kan läggas till grund för domen, med mindre att det styrkes av andra omständigheter.”¹¹

Ett erkännande ska alltså vid grövre brott inte ensamt kunna ligga till grund för en fällande dom. I enklare mål är fallet inte detsamma och det torde ibland i dessa fall kunna räcka med ett erkännande för att fälla någon till ansvar. Bakgrunden till detta anses främst vara att konsekvenserna för den enskilda sällan är mycket stora i dessa fall och att den tilltalade därför själv får svara för dessa om hon väljer att erkänna, till exempel för att slippa en rättsprocess.¹² Följande framställning kommer att fokusera på mål där erkännandet inte ensamt kan leda till att den tilltalade döms.

Vad rätten måste ta ställning till vid ett erkännande är huruvida ett erkännande föreligger och om detta erkännande är riktigt. Den första frågan besvaras förstås enklart initialt genom att få ett erkännande uttalat inför domstolen. Ett erkännande kan dock behöva tolkas; rätten kan behöva ta reda på huruvida erkännandet omfattar alla omständigheter i gärningen, att det avser såväl subjektiva som objektiva delar och så vidare. Rätten måste här vara uppmärksam på att den tilltalade verkligen är medveten om vad erkännandet innebär och är införstådd med innebörden av de olika begreppen. Den tilltalade kan också tänkas lämna olika och motstridiga uppgifter, som måste tolkas av domstolen. Vid oklarheter bör principen *in dubio pro reo* leda till att den tilltalade anses förneka gärningen.¹³

Är erkännandet då riktigt? Vilken sanningshalt har det? Rätten bör här se till, och pröva, vilka anledningar den tilltalade kan ha att erkänna. Motiven till ett erkännande kan vara många och det finns i många fall psykologiska förhållanden som måste vägas in. Den tilltalade kan till exempel ha velat skydda den verkliga gärningsmannen eller ha starka skuld känslor i allmänhet och därför erkänna, utan att egentligen reflektera över varför.¹⁴

För att vidare reda ut frågan om erkännandets sanningshalt, bör domstolen ha i åtanke att det är möjligt att den misstänkta lämnar ett falskt erkännande. Fal-

¹¹ SOU 1938:43, s. 380.

¹² Schelin a.a., s. 88 f.

¹³ Diesen, C., Björkman, J., Forsman F., Jonsson, P., Bevis, Värdering av erkännande, konfrontationer, DNA och andra enstaka bevis, Norstedts Juridik, Stockholm, 1997, s. 116 f.

¹⁴ Ekelöf, P.O., Boman, R., Rättegång, fjärde häftet, Norstedts Juridik, Göteborg, 1995, s. 54.

ska erkännanden kan lämnas på olika grunder, vilka kan delas in i tre kategorier.

Frivilliga falska erkännanden innebär att den erkännande berättar om händelserna utan yttre påverkan från till exempel polis, efter att till exempel ha fått information om händelsen genom massmedia.¹⁵

Framtvingade medgörliga falska erkännanden framkommer efter press under förhörprocessen i utredningen. Det är inte fråga om ett frivilligt erkännande, utan något som framkommit efter påtryckningar under förhört. Erkännandet ska också ge den erkännande en omedelbar fördel. Denna kan till exempel bestå i att den hörda blir släppt eller slipper framträda i domstol. Framtvingade medgörliga falska erkännanden kan – men måste inte – vara en följd av otillbörliga metoder som till exempel tortyr. Erkännandet kan också vara lämnat för att vara utredarna till lags.¹⁶

Framtvingat internaliserat erkännande kan avges när den misstänkta börjar tvivla på sitt eget minne och tror att hon begått brottet hon anklagas för trots att hon inte minns det själv. I dessa fall är väldigt mycket beroende av förhørsledarens hantering, men förstås också på personlighetsdrag hos den som förhörs.¹⁷

2. NÄR ANVÄNDS SAKKUNNIGA I BROTTMÅL?

I 40 kap. 1 § RB stadgas följande:

”Finnes för prövning av fråga, vars bedömande kräver särskild fackkunskap, nödigt att anlita sakkunnig, äge rätten över frågan inhämta yttrande av myndighet eller tjänsteman eller annan, som är satt att tillhandagå med yttrande i ämnet, eller ock uppdraga åt en eller flera för redbarhet och för skicklighet i ämnet kända personer att avgiva yttrande.”

Redan i förarbetena till RB yttrades att domaren inte ska förlita sig enbart på sin egen sakkunskap i frågor som ligger utanför ”allmän bildning”.¹⁸ En sakkunnig kan anlitas såväl av domstolen som av part. Domstolssakkunnig kan dessutom utses såväl *ex officio* som efter förfrågan av part. Särskilt påkallat att förordna sakkunnig *ex officio* kan det bland annat vara när flera parts-

¹⁵ Kassin, S, m.fl., *Police-Induced Confessions: Risk Factors and Recommendations*, 2010, s. 14 ff. Se också Forssman i Diesen m.fl. (1997) s. 120 ff och SvJT 2009, s. 15.

¹⁶ Kassin, S, a.a.

¹⁷ Kassin, S, a.a.

¹⁸ SOU 1938:43, s. 378.

sakkunniga kommit till motstridiga slutsatser eller när en partssakkunnig av domstolen anses mindre tillförlitlig. Det är betydligt vanligare med parts-sakkunnig än med domstolssakkunnig och parten har i princip alltid rätt att åberopa egen sakkunnig, trots att domstolssakkunnig redan finns.¹⁹

Den fria bevisvärderingen innebär att rätten inte är formellt bunden av den sakkunnigas berättelse och slutsatser.²⁰ Rätten är här lika obunden som av en vittnesutsaga.²¹ Det kan dock i praktiken bli så att rätten i hög grad förlitar sig på den sakkunniga, inte minst då det kan vara svårt för rätten att ensam tillgodogöra sig informationen i ett sakkunnigutlåtande.²²

2.1 PSYKOLOGISKT SAKKUNNIGA I SVENSK DOMSTOL

När det kommer till sakkunniga inom psykologins område kan det i praktiken bli fråga om tre kvalitativt skilda slag av sakkunskaper:

1. Sakkunskap som har sin grund i egna och andras *allmänna erfarenheter, reflektioner* och *intryck*. Detta kan vara till exempel möten med en viss typ av patienter eller dömda brottslingar.
2. Sakkunskap baserad på kännedom om, och skicklighet i, att tillämpa en viss *metod*.
3. Sakkunskap grundad på insikt i *forskningsläget* inom ett visst område som är av relevans för rättens bedömning.

Användande av de första två typerna av psykologiska sakkunniga måste anses som mycket kontroversiellt av flera skäl. Beträffande den första typen av sakkunskap är ett avgörande problem att det i praktiken är omöjligt att kritiskt värdera riktigheten och precisionen i en intuitiv känsla baserad på personlig subjektiv erfarenhet även om individen som upplever känslan råkar vara en kliniskt verksam psykolog.

Beträffande kunskap i en särskild metod, den sakkunskap som är beskriven som nummer två ovan, gäller detta framför allt tillämpning av olika former av systematisk utsageanalys. Ett exempel på detta är *Criteria Based Content Analysis* (CBCA), som under perioder åtnjuter popularitet bland annat i Sverige.²³

¹⁹ Edelstam, H., Sakkunnighetsbeviset, lustus förlag, Uppsala 1991, s. 232 ff.

²⁰ Edelstam a.a., s. 380.

²¹ Ekelöf a.a., s. 228.

²² Ekelöf a.a., s. 229.

²³ Vrij, A., Criteria-Based Content Analysis: A qualitative review of the first 37 studies, Psychol Public Policy Law

Precisionen i denna typ av metoder är dock, att döma av de vetenskapliga studier som gjorts för att utvärdera dem, mycket låg.²⁴

Den tredje av de ovan beskrivna grupperna av sakkunniga får här anses ha en fördel gentemot de två andra kategorierna. Detta eftersom den forsknings-tradition som utgör den vetenskapliga psykologins huvudfåra, grundas just i möjligheten till kritiskt ifrågasättande av auktoriteter på basis av empirisk forskning. Även om detta naturligtvis inte innebär någon garanti mot svårgenom-trängliga bedömningar av forskare, öppnar denna kunskapssyn normalt möjligheter till kritisk diskussion av frågan *hur* auktoriteten vet det hon vet.

Det råder en omfattande debatt kring frågan om domstolar bör ta in psykologiskt sakkunniga vid bedömningen av utsagor. Från psykologiskt håll är synen på detta mycket positiv. Bland juristerna framstår synpunkterna som delade. Å ena sidan skriver Torkel Gregow i SvJT att domstolarna sällan lägger någon nämnvärd vikt vid psykologernas utlåtanden och att domstolen inte får avhända sig sin skyldighet att pröva och avgöra bevisfrågan. Gregows slutsats är att domstolarna i allmänhet *inte* bör anlita psykologer.²⁵

Samtidigt är inte ett beslut att avstå från att anlita psykologisk expertis alltid ett uttryck för rättens förståelse för de begränsningar forskningen kunnat visa på i subjektiva psykologiska bedömningar av till exempel en utsagas trovärdighet. I JK:s rättssäkerhetsprojekt ”Felaktigt dömda” konstateras tvärtom att det i där genomgången domsmaterial kan spåras en övertro hos domare gällande den egna förmågan att avgöra människors trovärdighet. Uttrycket ”*domarhybris*” används.²⁶ Lena Schelin har en liknande syn och har efter en genomgång av HD:s praxis och en empirisk undersökning av tingsrätternas bevisprövning konstaterat att domstolarna har en tendens att överbetona trovärdighetsintrycken. I enlighet med beteendevetenskaplig forskning – konstaterar hon vidare – kan trovärdighetsintrycken ofta inte läggas till grund för en tillförlitlig bedömning av utsagan. Så länge domare har bristande kompetens på detta område, kan rättssäkerheten endast tillgodoses om sakkunniga anlitas, skriver hon.²⁷

Frågan kan här ställas om de sakkunniga verkligen presterar bättre bedömningar än vad domarna – som i detta avseende får anses vara lekmän – gör.

2005; 11: 3-41, s. 4.

24 Vrij a.a., s. 34.

25 SvJT 1996, s. 512 f.

26 JK:s rättssäkerhetsprojekt, Felaktigt dömda, Elanders Gotab, Stockholm 2006 s. 446.

27 Schelin a.a., s. 80 f.

Åsikterna går här isär. Nils Wiklund medger i SvJT 1999 att det kan bli problematiskt när flera sakkunniga kommer till olika resultat med samma underlag men ser ändå en fördel med att flera experter yttrar sig i samma mål. Domstolen får då flera synsätt att ta ställning till och förhandlingarna får ibland karaktären av ”*högre vetenskapliga seminarier*”.²⁸ Även Schelin ser en fördel med att fler experter yttrar sig då fler hjälpfakta leder till ökad robusthet och ger rätten ett bättre underlag.²⁹

HD har i NJA 1992 s. 446 yttrat sig i frågan och konstaterat att domstolarna inte okritiskt kan utgå ifrån vad som sägs av psykologiskt anlidade experter. Man säger vidare att domstolen alltid måste göra en självständig bedömning och beakta att en expert, liksom vem som helst, såväl medvetet som omedvetet kan identifiera sig med en av parterna. Domstolarna måste också, enligt HD, utgå från att det inte är fråga om någon exakt vetenskap. HD konstaterar dock vidare att det trots ovan nämnda reservationer, i vissa fall kan utgöra värdefull hjälp med psykologiska experter i fråga om möjlighet att göra korrekta trovärdighetsbedömningar.³⁰

2.2 VAD ÄR PSYKOLOGISK VETENSKAP?

Personer som representerar den tredje av de ovan skisserade formerna av psykologisk sakkunskap, kunskap om det aktuella forskningsläget inom ett eller flera områden, använder sig som regel av resonemang baserade på hypotetisk-deduktiv metod. Detta synsätt är också dominerande inom till exempel naturvetenskaperna och innebär att vetande, till skillnad mot vad som är fallet i de två första fallen, betraktas som baserat på empiriska observationer av verkligheten snarare än enskilda individers personliga auktoritet.³¹

Tanken att det är möjligt att förankra vetande i empiriska observationer av verkligheten, istället för att enbart förlita sig på auktoriteten hos lärda människor, brukar man säga fick sitt genombrott i västvärlden under den så kallade ”vetenskapliga revolutionen” i början av 1600-talet. Bland andra Descartes argumenterade för detta genom att hävda att auktoriteter ibland tycker olika. Möjligheten för den kunskapssökande individen – eller som i fallet för denna artikel, den bevisvärderande domaren – att själv göra direkta observationer av verkligheten innebär en möjlighet även för individer som saknar egen

²⁸ SvJT 1999, s. 562.

²⁹ Schelin a.a., s. 81.

³⁰ NJA 1992, s. 446, s. 15.

³¹ Christensen, G. Psykologins vetenskapsteori, Översättning: Anita Erlandsson, Studentlitteratur, Malmö, 2009, s. 102.

vetenskaplig auktoritet att kritiskt värdera riktigheten i utsagor om hur verkligheten fungerar.³²

Historiskt sett utgjorde induktivt tänkande länge en filosofisk grund för detta förhållningssätt. *Induktivismen* är i huvudsak baserad på observationer och slutsatser av dessa. Singulära påståenden – till exempel ”Lackmuspapperet blev rött när det doppades i vätskan” – kan direkt observeras vid en bestämd tid. Generella utsagor, förklaringar till ett singulärt påstående, kan vara till exempel ”Syra färgar lackmuspapper rött”. Detta är en så kallad universell utsaga. Inom induktivismen kan man efter ett antal singulära påståenden dra en universell slutsats, till exempel efter att lackmuspapper många gånger färgats rött av syra. För att en generalisering ska få formuleras enligt induktivismen, krävs att:

1. Antalet observationspåståenden måste vara stort.
2. Observationerna måste upprepas under många olika förhållanden.
3. Inget av de accepterade observationspåståendena får strida mot den universella slutsatsen.

Av de universella teorierna kan sedan slutsatser dras med hjälp av deduktiv slutledning. Deduktion går ut på att flera premisser ger en viss slutsats, till exempel:

1. Att man ärver statschefsämbetet gör ett land odemokratiskt.
2. I landet Sverige ärver man statschefsämbetet.
3. Landet Sverige är ett odemokratiskt land.

Vare sig premisserna i sig är sanna eller inte är den logiska deduktionen giltig. Inom induktivismen gäller det alltså att premisserna fastställts genom observation och induktion, för att sedan förutsägelsen ska kunna deduceras ur dem. En känd systematisering av induktivismen har gjorts av John Stuart Mill.³³

Ett problem med ovanstående synsätt är dock att det utifrån filosofiska omständigheter är svårt att hävda att någonting över huvud taget är sant. En möjlighet att *delvis* hantera detta problem som föreslogs av Karl Popper i mit-

³² Descartes, R. Om metoden att rätt bruka sitt förstånd och utforska sanningen i vetenskaperna, Björck och Börjesson, Stockholm, 1918, s. 29 ff. och 73 ff.

³³ Chalmers, A.F. Vad är vetenskap egentligen?, Översättning: Månsson, P.L., Bokförlaget Nya Doxa, Falun, 2003, s. 21 ff.

ten av 1900-talet är att istället utveckla systematisk kunskap genom att undersöka i vilken utsträckning hypoteser baserade i teorier kan motbevisas.³⁴

Falsifikationisten har liksom induktivisten observation som grund, men ser däremot en omöjlighet i att kunna fastslå en teori som sann. Falsifikationisten använder den deduktiva metoden för att falsifiera universella påståenden som grund för sin vetenskap. Grunden i vetenskapen är alltså falsifierbara hypoteser. Falsifiering innebär i detta sammanhang att det existerar ett logiskt möjligt observationspåstående, eller flera sådana, som är oförenligt med den eller desamma. Exempelvis är utsagan ”Det regnar alltid på min födelsedag” falsifierbar samtidigt som meningen ”Antingen regnar det eller så regnar det inte” inte är falsifierbar. En vetenskaplig teori är alltså en teori som gör det möjligt att skapa prövbara falsifierbara hypoteser. Hållbarheten i teorin prövas genom test av hypoteserna. En teori som inte kan falsifieras kan aldrig vara sann men däremot överlägsen sin föregångare, då den passerar samma test utan att falsifieras.³⁵

Det är vanligt att psykologiska forskare som arbetar inom den hypotetisk-deduktiva tradition som grundar sig i falsifikationismen använder sig av olika former av experiment och andra systematiska studier för att testa hypoteser. Slutsatser och kritiska diskussioner baserade på resultaten av sådana systematiska hypotesprövningar utgör enligt denna kunskapstradition en viktig grund för forskarvärldens kunskapsutveckling. Syftet här är alltså att hitta universella teorier. Falsifikationismen dominerar även inom till exempel medicinen och naturvetenskaperna³⁶ och ligger sannolikt nära vad många till vardags tänker på som ”forskning”.

Historiskt sett har det inom rättsväsendet använts sakkunniga som representerar även en annan syn på vetenskap än den ovan refererade. Min åsikt är dock att det här handlar om kunskap som kan vara viktig i andra sammanhang, men som i fall då något universellt ska beskrivas som en sanning och sedermera ligga till grund för eventuellt fällande domar, måste bortses ifrån. Här ställer jag mig alltså skeptisk till den syn som har presenterats av till exempel Torkel Gregow, som i SvJT 1996 verkar dra alla kategorier av psykologer över samma kam och hävdar den vetenskap de utövar vara icke-precis (se även ovan).³⁷ Min syn är alltså att de psykologiska forskarna, vilkas resultat alltid genomgår

34 Chalmers a.a., s. 55 ff. För vidare läsning av Popper, se t.ex. hans bok *Conjectures and Refutations* 1972.

35 Chalmers a.a., s. 55 ff.

36 Christensen a.a., s. 102.

37 SvJT 1996, s. 509 ff.

fackgranskning före publicering, bygger på en vetenskaplig metod som håller hög nivå. Att det ofta är så att en psykologisk forskare svarar att vetenskapen inte har något klart svar på en specifik fråga, betyder inte att vetenskapen i sig inte är precis.

3. VAD ÄR BORTTRÄNGDA MINNEN?

Frågan huruvida minnen av starkt obehagliga händelser utanför individens kontroll och vetskap kan avskiljas från medvetandet, där de lagras på ett sätt som orsakar psykisk sjukdom, var under 1980- och början av 1990-talet föremål för omfattande debatt bland såväl kliniska psykologer, som forskare och vittnespsykologer. Även frågan om huruvida dessa sjukdomar kan behandlas genom att minnet återkallas, har diskuterats frekvent.³⁸

En möjlig bakgrund till att fenomenet vid denna tid blev allt vanligare kan tänkas vara att författarna bakom den mycket inflytelserika amerikanska psykiatriska manualen valde att inkludera fenomenet i sin lista över psykiska störningar.³⁹ I den nu aktuella upplagan av manualen DSM-IV beskrivs termen *dissociative amnesia* som följer:

"[...]inability to recall important personal information, usually of a traumatic or stressful nature, that is too important to be explained by ordinary forgetfulness".⁴⁰

3.1 MÖJLIGA FÖRKLARINGAR TILL ÅTERUPPVÄCKTA MINNEN

Inom den psykologiska forskningen diskuteras idag tre olika typer av förklaringar till att en individ kan ha upplevt sig ha trängt bort och senare eventuellt återuppväckt ett minne av en starkt obehaglig händelse. Dessa är:

1. Att fenomenet är ett uttryck för bortträngning.
2. Att ett återuppväckt minne är ett falskt minne.
3. Att ett återuppväckt minne kan vara korrekt men att upplevelsen av att det varit bortträngt är felaktig.

³⁸ Se t.ex. Loftus m.fl. 1994, s. 388 ff., Schooler 2001, s. 105 ff. samt Pope m.fl. 1998, s. 210.

³⁹ Sjöberg och Lindholm, (2009) a a, s. 226.

⁴⁰ Pope m.fl. 1998, s. 210.

Forskningen inom området har så här långt fokuserat på att undersöka möjligheterna huruvida dessa tre fenomen existerar. Den internationella vetenskapliga litteraturen inom detta område är omfattande och kommer i det följande att beröras relativt översiktligt.

3.1.1 FENOMENET SOM ETT UTTRYCK FÖR BORTTRÄNGNING ELLER DISSOCIATION

Naturligtvis är en möjlig förklaring till att många människor tyckt sig uppleva att de trängt bort minnen att detta faktiskt har skett. Om denna teori är riktig skulle det enligt Harvardforskaren Harrison Pope Jr och hans kollegor vara en rimlig hypotes att man på ett relativt enkelt sätt borde kunna finna individer som trots att de varit med om dokumenterade, starkt obehagliga händelser – till exempel jordbävningar, gisslansituationer eller en nära anhörigs oväntade död – saknar minne av händelsen även om man berättade för dem om densamma. I ett försök att falsifiera denna hypotes gick man systematiskt igenom alla internationellt publicerade forskningsrapporter i jakt på studier som demonstrerade detta fenomen. Fall med mycket små barn, personer som varit drogade och personer som varit utsatta för våld mot huvudet uteslöts helt ur studien, då det hos dessa grupper kan finnas en alternativ förklaring till amnesin. Författarna kunde konstatera att när offer för traumatiska händelser fick direkta frågor om de händelser man visste att de utsatts för, visade de konsekvent att de hade minnen av händelsen. De enda tillfällen då minnen inte kunde rapporteras var då utredarna inte frågade personen direkt om händelsen. Dessa uteblivna minnesreaktioner behöver, enligt författarna, inte alls indikera att bortträngning har ägt rum. Tvärtom finns det vetenskapligt stöd för motsatsen.⁴¹

Man konstaterade att personerna i *samtliga* fall kom ihåg den aktuella händelsen efter att man antytt eller förklarat för dem att dokumentation för händelsen funnits. Anledningarna till att man inte berättar utan den typen av påverkan kan vara många. Till exempel kan den utsatta helt enkelt oprovocerat inte vilja berätta om svåra händelser på grund av skam eller ren självbevaringsdrift. Slutsatsen av den mycket omfattande studien blev att det inte gick att vetenskapligt styrka något fall där bortträngning hade förekommit.⁴²

I *American Journal of Psychiatry* skriver Rickard L Sjöberg och Frank Lindblad om en studie de själva genomfört. Denna bestod i att granska dokumenterade förhör med tio barn, vilka polisen hört angående sexuella övergrepp som

41 Pope, HG., Hudson, JI., Bodkin, JA., Oliva, P., Questionable validity of "dissociative amnesia" in trauma victims: Evidence from prospective studies, *Br J Psychiatry* 1998;172:210-215, s. 210 ff.

42 Pope, HG., Hudson, JI., Bodkin, JA., Oliva, P., a.a., s. 210 ff.

filmats med videokamera. Enbart hälften av barnen berättade för polisen om övergreppen, trots att förhörsteknikerna ofta var konfrontativa. Flera av barnen sade sig inte berätta för att de inte ville, liksom Pope och hans kollegor resonerade kring i sin artikel. Två av barnen sade sig dock ha svårt att minnas, då de medvetet försökt hålla upplevelsen från sina tankar.⁴³ Det är klart att den senare studien ger åtminstone något större möjlighet att tänka sig att bortträngning kan förekomma när det gäller traumatiska händelser än studien gjord av Pope och hans kollegor. Det är dock fråga om ett fåtal fall och i inget av dessa kan det med säkerhet konstateras att bortträngning förekommit. Författarna understryker också att det kan finnas många alternativa förklaringar till att minnena inte kommer fram och konstaterar att psykologer alltid kommer att ha svårt att få en tydlig bild av förekomsten av sexuella övergrepp enbart på basis av barns berättelser.⁴⁴

Sven-Åke Christianson beskriver i boken ”Traumatiska minnen” ett fall då en kvinna blir överfallen, misshandlad till medvetlöshet och våldtagen. Christianson förklarar kvinnans efterföljande minnesförlust med bland annat bortträngning.⁴⁵ Kvinnan hade fått svåra huvudskador och fallet hade enligt kriterierna uppställda av Pope m.fl. ovan inte kvalificerat som ett fall då bortträngningsmekanismer legat bakom minnesförlusten.

Även om man på ett okontroversiellt sätt skulle kunna identifiera en individ som nekar till att kunna minnas en traumatisk erfarenhet, har det påpekats att frågan huruvida bortträngning verkligen existerar fortfarande är mycket svår att fastställa vetenskapligt. Detta eftersom det även hos en sådan individ är i princip omöjligt att påvisa att ett minne verkligen existerar om personen som sägs ha minnet inte kan plocka fram detsamma.⁴⁶

3.1.2 MÖJLIGHETEN ATT ETT ÅTERUPPVÄCKT MINNE ÄR ETT FALSKT MINNE

En annan tänkbar förklaring till att många människor tycker sig ha upplevt fenomenet bortträngning är att vad de uppfattar som återuppväckta minnen i själva verket är falska minnen och föreställningar som exempelvis skapats i interaktion med en psykoterapeut. En besläktad hypotes är att det i vissa fall kan röra sig om medvetet felaktiga uppgifter som till exempel lämnas av en patient

43 Sjöberg, R. och Lindblad, F., Limited Disclosure of Sexual Abuse in Children Whose Experiences Were Documented By Videotape, *Am J Psychiatry*, 2002; 259:312-314, s. 312 ff.

44 Sjöberg och Lindblad a.a., s. 312 ff.

45 Christianson, S-Å., *Traumatiska minnen*, Natur och Kultur, Falun, 2002, s. 227 ff.

46 Sjöberg, R. och Lindholm, T., Återuppväckande av minnen saknar vetenskapligt stöd som behandling, *Läkartidningen* Nr 4, 2009, Volym 106, s. 226.

som söker en psykoterapeuts eller omgivningens bekräftelse och uppmärksamhet, se vidare angående avsnittet om falska erkännanden ovan.

Ett stort antal forskare har i artiklar konstaterat att det vid olika typer av terapeutisk behandling finns en stor risk att falska minnen uppstår.⁴⁷ Det faktum att risken föreligger ses som okontroversiellt i forskarvärlden. Loftus, Davis och Follette fastslår att många studier visar att falska minnen kan skapas av olika behandlingstekniker. En studie har till exempel visat att *tron* på att någonting har hänt kan starta en process som sedermera leder till att falska minnen uppkommer. Genom att intervjua personer som tagit del av tv-inslag gällande en flygkrasch, nådde man resultatet att en majoritet av de tillfrågade sade sig ha sett bilder på när planet kraschade in i en byggnad. Några tv-bilder av händelsen hade aldrig visats, rapporterna hade enbart varit muntliga. En stor andel av de tillfrågade kunde också beskriva händelsen i detalj. När det gäller falska erkännanden har det visats att en tilltalad kan komma att ledas till att falskeligen erkänna, framför allt då det finns starka yttre bevis för att personen ifråga begått handlingen.⁴⁸

I en annan studie har Elisabeth Loftus tillsammans med Jaqueline Pickrell lyckats visa att det är möjligt att inte bara framkalla falska minnen från en specifik händelse, utan också att med en viss typ av suggestion framkalla falska minnen från en händelse som inte ens ägt rum. Studien bestod i att ett antal personer fick skriven information om fyra händelser i sin barndom som de ombads att i flera steg berätta sina minnen kring. Forskarna hade fått informationen från en nära släkting till var och en av försökspersonerna. En av de fyra händelserna hade aldrig ägt rum. I samtliga fall rörde sig detta om att personen i fråga i femårsåldern skulle ha tappat bort sig på ett större köpcentrum. Utfallet blev att 29 procent av testpersonerna, när de första gången skriftligt skulle berätta om sina minnen av händelserna, sade sig minnas den händelse som aldrig ägt rum. Procentsatsen sjönk något i de två efterföljande intervjuerna men slutresultatet var ändå tydligt; personer som får frågor om en icke-existerande händelse, kan komma att skapa minnen av denna.⁴⁹

Loftus och Pickrell var inte de första forskarna att komma fram till att minnen kan suggereras fram genom olika metoder. Spanos med kollegor har före ovanstående experiment genomfört en studie med ett liknande utfall. Studien

47 Se till exempel Loftus m.fl., 2001, s. 148 ff. och Sjöberg och Lindholm, 2009, s. 226.

48 Loftus, E, Davis, D, Follette, WC., Commentary: How, When, and Whether to Use Informed Consent for Recovered Memory Therapy, *J Am Acad Psychiatry Law* 29:148-159, 2001, s. 148 ff.

49 Loftus, E. och Pickrell, J. E., The Formation of False Memories, *Psychiatric Annals* 25:12/December, 1995, s. 720 ff.

genomfördes genom att ett antal studenter fick genomgå hypnotisk regressionsterapi för att nå fram till minnen från tidigare liv. Hälften av de personer som hypnotiserades fick enbart en neutral förberedelse och introducerades till studien med beskrivningen att den hade som syfte att samla information om hur barn historiskt hade levt och uppfostrats. Den andra hälften, som var slumpmässigt utvald, fick utöver denna beskrivning en ytterligare introduktion som delgav personerna att historisk forskning starkt indikerar att framför allt barn förr i tiden på ett mycket mer frekvent sätt än vid tiden för experimentet utsatts för svåra övergrepp av familjemedlemmar eller andra vuxna. Personerna fick här veta att även information kring vilken typ av övergrepp detta rört sig om var av intresse för studien. Studien visade att testpersoner i den senare gruppen visade större hågkomst för denna typ av händelser än de som inte fått den ytterligare informationen. Detta stödjer hypotesen att information som före hypnos lämnats av de personer som utförde testet, har integrerats i personernas egen minnesinformation.⁵⁰

Terapi för att återvinna minnen börjar ofta med terapeutens egen övertygelse om att ett övergrepp finns i patientens historia och att det finns minnen hos patienten som går att återvinna. Detta når sedan patienten genom direkta eller indirekta suggestioner under någon form av terapi. I kombination med patientens mentala status kan det leda till att ”minnen” föds. Såväl hypnos som andra liknande tekniker har kunnat visas ge upphov till falska minnen.⁵¹

3.1.3 ATT ETT ÅTERUPPVÄCKT MINNE KAN VARA KORREKT MEN ATT UPPLEVELSEN AV ATT DET TRÄNGTS BORT ÄR FELAKTG

Ytterligare en tänkbar förklaring till att en individ upplever sig ha trängt bort och senare återuppväckt ett minne, är att minnet upplevs som återuppväckt trots att det i själva verket aldrig varit bortträngt i strikt bemärkelse. Denna syn har framförts av den amerikanske forskaren Jonathan W. Schooler.

Huvudargumentet är att uppfattningen av att någon har kommit ihåg ett tidigare bortglömt minne, kan komma sig av en känsla av upptäckt när personen som upplevt situationen ändrar sin ”meta-medvetenhet” om densamma. Alltså; en person som egentligen hela tiden haft ett minne av en händelse kan uppfattas uppleva detta minne på nytt, när det sätts i ett annat ljus och ges en ny innebörd. Schooler konstaterar också att huruvida bortträngning förekommer eller inte är föremål för diskussion men att det blir allt tydligare att fler och

⁵⁰ Spanos, N.P., Secondary Identity Enactments During Hypnotic Past-Life Regression: A Sociocognitive Perspective, *Journal of Personality and Social Psychology* Volume 61, No. 2, 308-320, 1991, s. 308 ff.

⁵¹ Spanos m.fl. a.a., s. 308 ff.

fler forskare anser att återuppväckta minnen åtminstone i vissa fall kan anses överensstämma med sanningen. Klart är dock, skriver Schooler vidare, att det är mycket svårt att finna tydligt vetenskapligt stöd för att bortträngning och återvinning av minnen *de facto* sker och att de fall som finns är få och svåra att dra några entydiga slutsatser kring. Dessutom är det svårt att finna någon tydlig gemensam ståndpunkt i forskarvärlden för hur vanligt förekommande bortträngda minnen är och hur ofta de faktiskt kan hållas för sanna.⁵²

Schooler bygger sina teorier på ett flertal fallanalyser som han företagit tillsammans med sina kollegor. I samtliga fall fanns en utomstående bekräftelse på att de aktuella händelserna för vilka personerna hade minnen faktiskt hade ägt rum. Min åsikt är att Schoolers resonemang får anses vara en god alternativ förklaring till varför minnen framkommer efter lång tid. Gränsdragningen mot det som i denna framställning beskrivs som bortträngda minnen kan, åtminstone för en icke-psykolog, dock framstå som hårfin. Dessutom framstår det som om skillnaden företeelserna emellan troligtvis kan bli väldigt svår att visa på vetenskaplig väg, även om Schooler själv delvis hävdar motsatsen.⁵³

Elisabeth Loftus, Deborah Davis och William C. Follette skriver i *Journal of American Academic Psychiatry Law* år 2001 om riskerna med terapiformer som syftar till att framkalla bortträngda minnen och huruvida det ska krävas ett samtycke från patienten vid sådan behandling. Författarna konstaterar att det inte finns någon vetenskaplig grund för att behandling genom framkallande av minnen ger någon positiv effekt för patienten. Vidare konstaterar man att det är allmänt accepterat bland kognitiva psykologer att falska minnen kan skapas genom många olika sorters terapiformer och att riskerna för detta vid framkallande av minnen är mycket stora. Författarna slår till sist fast att ett informerat samtycke hos patienten är att rekommendera innan behandlingar av denna typ inleds. Detta för att patienten ska vara införstådd med riskerna innan behandlingen startar.⁵⁴

En liknande syn presenteras av de två docenterna i psykologi Rickard L Sjöberg och Torun Lindholm i *Läkartidningen* 2009. Man konstaterar att frågan om huruvida bortträngning verkligen existerar har varit mycket svår att undersöka vetenskapligt, inte minst eftersom det är i princip omöjligt att påvisa att ett minne existerar om personen som sägs ha minnet inte kan plocka fram det-

52 Schooler, J.W., Discovering memories of abuse in the light of meta-awareness, *Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma*, 2001, Volume 4, Issue 2, June 2001 s.105-136, s. 105 ff.

53 Schooler, J.W., s.105-136, a.a., s. 105 ff.

54 Loftus, E, Davis, D, Follette, W.C. a.a., s. 148 ff.

samma. Författarna skriver vidare att det däremot varit klart enklare för forskarna att slå fast huruvida terapeutisk behandling kan leda till att falska minnen kommer fram. Att terapiformer som till exempel hypnos och situationer av grupstryck och missledande information kan leda till falska minnen, hävdas av författarna vara i princip allmänt vedertaget.⁵⁵

Sjöberg och Lindholm skriver också att det nyligen kunnat demonstreras att aktiva och medvetna försök att undantränga minnen, kan göra förmågan att återhämta dem sämre. Detta skiljer sig, menar författarna, mot det som kallas bortträngda minnen, eftersom det då är fråga om medveten ”bortträngning”.⁵⁶ Författarnas viktigaste konstaterande är dock att det ”i stort sett saknas vetenskapligt stöd för antagandet att återuppväckande av traumatiska minnen utgör en effektiv behandling av psykisk ohälsa.”⁵⁷ Vissa studier har till och med indikerat att personer som utsatts för övergrepp och förnekar dessa då de tillfrågas, mår bättre än normala kontrollpersoner.⁵⁸

I sin bok ”*Traumatiska minnen*” beskriver professor Sven-Åke Christianson bortträngda minnen såsom att människan utestänger information från medvetandet. Han hänvisar till Freuds teorier och skriver vidare att de bortträngda minnena kan konverteras till symptom. Glömskan beror i dessa fall, skriver Christianson, på att människan inte kan komma åt minnena och inte på att minnena skulle ha suddats ut. Oåtkomligheten till minnena kan bero på ett misslyckande att hitta informationen eller på så kallad inhiberad framplöckning. Det senare innebär att problemen att plocka fram minnena blir större med tiden.⁵⁹

I en artikel i *Läkartidningen* 1997 skriver samme Christianson tillsammans med Elisabeth Engelberg om minnen av psykiska trauman. De skriver att människan minns starkt känslomässiga händelser på ett särskilt sätt och att detta kan förklaras med överlevnadsinstinkten; att det ibland är nödvändigt för människan att ha möjlighet att värja sig från minnen som väcker starka negativa känslor. I artikeln hänvisas främst till fallstudier och laboratoriestudier och där beskrivs vidare bland annat att det faktum att känslor ”stängs av” också kan leda till att minnen kopplas bort. Artikeln beskriver också sådant som kan vara till hjälp när en bedömning ska göras av huruvida återhämtade minnen är korrekta eller inte. Valida minnesbilder innehåller ofta personligt präglade de-

55 Sjöberg och Lindholm a.a., s. 226 f.

56 Sjöberg och Lindholm a.a., s. 226 f.

57 Sjöberg och Lindholm a.a., s. 227.

58 Sjöberg och Lindholm a.a., s. 226 f.

59 Christianson, a.a., s. 399.

taljer där fokus kan ligga på olika saker och delar beroende på vem som upplevt händelsen. Sammanfattningsvis anser Christianson att bilden av människans minnen av starkt känslomässiga händelser är komplicerad; att människans överlevnadsinstinkt ger för handen såväl ett behov av att snabbt kunna minnas och identifiera hotfulla situationer, som ett behov av att skydda oss från svåra känslor som kan uppkomma vid minnen av traumatiska upplevelser.⁶⁰

3.2 VAD SÄGER DET SVENSKA PSYKOLOGFÖRBUNDET?

Det svenska psykologförbundet antog år 1996 en kvalitetsstandard för hantering av traumatiska minnen, vilken fortfarande är gällande. I denna beskrivs fenomenet dissociation som en traumatisk händelse som spjälkas av från medvetandet och glöms. Kvalitetsstandardens beskrivning av traumatiska minnen bygger i princip enbart på populärvetenskapliga arbeten av professor Sven-Åke Christianson.⁶¹

3.2.1 EXISTENSEN AV BORTTRÄNGNING ELLER DISSOCIATION

Beträffande frågan huruvida bortträngning eller dissociation existerar konstateras i dokumentet att när en person förlorar minnet av traumatiska händelser, kan detta bero på flera olika mekanismer. Bortträngning av outhärdliga tankar, känslor och minnen är en sådan mekanism. Det framstår enligt dokumentet som vanligare att känslor trängs undan än att tankar gör det men ofta kan känslornas undantryckande göra att minnen blockeras. Traumatiska händelser kan i dessa fall inte återhämtas innan dess associationer får kontakt med de känslor som hör ihop med händelsen. Bortträngning kan enligt dokumentet också förklaras på ett kognitionspsykologiskt sätt. Minnet kan enligt dokumentet jämföras med ett nätverk av associationer. Händelsens karaktär – om den till exempel är särskilt hotfull – kan separera minnet från andra och ”kapa” kontaktvägarna. En ytterligare mekanism som nämns i kvalitetsstandarderna är barndomsamnesis; händelser som inträffat tidigt i en människas liv glöms bort på grund av barnets bristande ordförråd och livserfarenhet. Utöver ovanstående förklaringar till bortträngning nämns även undertryckande - en medveten strävan att hålla erfarenheterna borta från medvetandet - och det faktum att skuld, skam, förtroende och lojalitet kan göra att den som drabbats av en svår händelse helt enkelt inte vill, kan eller vågar berätta om denna.⁶²

60 Christianson och Engelberg, Komplex minnesfunktion för psykiskt trauma, Läkartidningen Nr 18, s. 1721, 1997, Volym 94, s. 1721 ff.

61 Kvalitetsstandard - Traumatiska Minnen, Antagna av Sveriges Psykologförbunds styrelse 1999-06-01. s. 1 ff.

62 Psykologförbundets Kvalitetsstandard 1996, s. 6 ff.

3.2.2 MÖJLIGHETEN ATT ETT ÅTERUPPVÄCKT MINNE ÄR ETT FALSKT MINNE

I Psykologförbundets kvalitetsstandard kommenteras möjligheten att återuppväckta minnen kan vara felaktiga eller falska med att människans minnesfunktioner är långt ifrån ”perfekta bandupptagningar” och att människan uppfattar omgivningen utifrån tidigare kunskaper och erfarenheter. Det beskrivs vidare att kontakt med andra människor och samtal om en viss situation, kan ändra människans uppfattning av den ursprungliga händelsen. Ett vanligt mönster är, enligt kvalitetsstandardens, att människan i centrala delar minns känsloladdade händelser väl men att de perifera detaljerna av en traumatisk händelse glöms bort i större omfattning än vid vanliga händelser. I vissa fall kan dock motsatsen vara för handen, till exempel då ett barn utsätts för ett övergrepp och bättre minns detaljer i möbleringen på platsen än övergreppet i sig. Detta förklaras i kvalitetsstandardens med att personer som utsätts för outhärdliga händelser på detta sätt flyr verkligheten.⁶³

3.2.3 ATT ETT ÅTERUPPVÄCKT MINNE KAN VARA KORREKT MEN ATT UPPLEVELSEN AV ATT DET TRÄNGTS BORT ÄR FELAKTIG

Jonathan Schoolers hypotes om att ett korrekt minne ibland felaktigt kan upplevas som att det varit bortträngt kommenteras inte i dokumentet. Orsaken till detta är sannolikt att dokumentet författades innan Schoolers teori presenterats offentligt. Här kan dock påpekas att ett sådant viktigt inlägg i den vetenskapliga debatten kanske borde leda till en uppdatering av den aktuella kvalitetsstandardens innehåll.

Sammanfattningsvis slår Psykologförbundet i sin kvalitetsstandard fast *att* det är möjligt att en traumatisk upplevelse kan vara borta från minnet och sedan återkomma efter flera år, *att* det som en person upplever som ett minne i själva verket kan vara förvrängda, falska eller symboliska minnen, *att* falska minnen kan suggereras fram för att sedan upplevas som verkliga och att symboliska, sanna och falska minnen väcker starka känslor hos patienter, samt *att* alla ovanstående typer av minnen kan beskrivas detaljerat. Man väljer också att i ett stycke om psykologens roll i dokumentets avslutande delar lyfta fram problemet att *”Det finns ett motstånd att minnas och berätta om traumatiska upplevelser. Det finns också ett motstånd att ta emot andras berättelser om upplevda trauman.”*⁶⁴

Det kan konstateras att många av de slutsatser som dragits av Sveriges

63 Psykologförbundets Kvalitetsstandard 1996, s. 1 ff.

64 Psykologförbundets Kvalitetsstandard 1996, s. 10.

Psykologförbund på basis av Sven-Åke Christiansons texter skiljer sig från de forskarslutsatser som återgetts ovan, bortsett från de avsnitt där Christianson själv refereras. Det kan också slutligen konstateras att såväl svenska som internationella auktoriteter tycks vara oeniga på viktiga punkter, både i vad man betonar som problem och möjligheter och då det gäller den rent vetenskapliga frågan huruvida bortträngning och dissociation av minnen av obehagliga upplevelser överhuvudtaget existerar.

4. THOMAS QUICKS BORTTRÄNGDA MINNEN

Utgångspunkten för nedanstående analys är domarna i fallen med Thomas Quicks erkända mord. Det handlar sammanlagt om åtta mord där utredningarna på många sätt påminner om varandra.⁶⁵ Det är fråga om berättelser som framkommit efter mycket lång tid och som utvecklats från små minnesfragment till långa, sammanhängande och detaljerade historier.⁶⁶ I ett av målen kommer erkännandet sjutton år efter att brottet begicks.⁶⁷ Den enda egentliga stödbevisningen har bestått i att Quicks uppgifter haft så stor detaljrikedom och varit så specifika, att endast gärningsmannen skulle ha kunnat lämna dem.

4.1 HUR ANVÄNDS DE PSYKOLOGISKT SAKKUNNIGA?

Det finns i enlighet med den fria bevisprövningens princip ingen juridiskt reglerad begränsning i hur många gånger samma person kan anlitas som sakkunnig. Hur många tillfällen en och samma domstol får använda en sakkunnig är även det oreglerat. Inte heller finns det något som säger att samma person inte vid flera tillfällen får vara sakkunnig i mål med samma tilltalad.

Av åtta av Quick erkända mord har det blivit sex rättegångar. I fem av dessa mål, där sju av morden behandlas, har samma person utsetts till psykologiskt sakkunnig; professor Sven-Åke Christianson. Detta trots att Christianson gjort sig känd som en förespråkare för vad som i såväl svenska som internationellt vetenskapliga sammanhang måste uppfattas som kontroversiella uppfattningar i frågor som rör bortträngning. Inte i något av fallen har rätten kontrollerat den vetenskapliga bas som Christianson presenterat, inte heller har i något fall en ytterligare sakkunnig tagits in för att presentera sin vetenskapliga syn på problematiken. Ingenstans diskuteras den sakkunniges redogörelser i något längre

65 För referat och målnummerhänvisningar, se Brundin Urisman, "Att glömma och minnas igen – en studie av de svenska domstolarnas bevisvärdering av bortträngda minnen", Examensarbete, Juridiska fakulteten Lunds universitet, 2010, s. 41 ff.

66 Se till exempel förhör med kriminalinspektör Seppo Penttinen i Dom i Gällivare TR mål 26/95, s. 15.

67 Dom i Piteå TR mål B 179/94, s. 4.

avsnitt i domskälen. Slutsatsen blir att i sju av de åtta erkända Quick-morden som gått till domstol, har en och samma psykolog utgjort bevisvärderande enhet i de avsnitt som rör den tilltalades minnesfunktioner och i frågan om hans eventuella falska erkännanden. Detta har skett i mål med en allvarligt psykiskt sjuk tilltalad och där brotten ligger många år tillbaka i tiden. Det har skett då den sakkunnige dessutom har träffat Quick i sin egen forskning, parallellt med utredningarna.⁶⁸ Framför allt, har detta skett i mål där domstolarna varit medvetna om att berättelserna har uppkommit från små – ofta i hög grad felaktiga – minnesfragment och utvecklats till mycket detaljerade, ibland sensationella, historier.

4.2 HUR BEHANDLAR DOMSTOLARNA MINNESPROBLEMATIKEN I SIN VÄRDERING?

Överlag görs inga större utläggningar om minnesproblematiken i domarna. I de flesta fall görs bara ett konstaterande att brotten är begångna för länge sedan och att Quicks historier framkommit efter hand.

I vissa fall frågar sig domstolarna om det är möjligt att minnas så tydligt efter så lång tid. I andra trycker domstolen på att Quick beträffande vissa detaljer ändrat sina uppgifter. Också frågan om det är möjligt att ett falskt erkännande föreligger berörs. I samtliga fall hänvisas till vad den sakkunnige sagt och Quicks historier framstår enligt domstolarna såväl sanna som rimliga.

Hur förhören hålls är förstås i fall som dessa av oerhört stor vikt vid värderingen av den tilltalades erkännande. Ett lämpligt sätt att utreda detta skulle vara att återropa några eller alla de förhör som hållits. På så vis skulle domstolen få insikt i hur förhören genomförts och hur detaljerna kring erkännandet har vuxit fram. Betydligt sämre är att göra som en av domstolarna och sluta sig till följande:

”Genom vittnesmålet med Seppo Penttinen [förhørsledaren, förf. kommentar] är utrett att förhören hållits på ett föredömligt sätt utan inslag av t.ex. ledande frågor eller enträgna upprepningar.”⁶⁹

Penttinens utsaga används dessutom som grund för bedömningen av Quicks minnesfunktioner i det enda målet där sakkunnig saknas.

⁶⁸ Dom i Sundsvalls TR mål B187-93, s. 16 f.

⁶⁹ Dom i Hedemora TR mål 348/95, s. 18.

”Här ska dock vägas in [...] vad Seppo Penttinen berättat om att Thomas Quicks minnesbilder varit bättre i fråga om centrala händelseförlopp, vilket är begripligt i all synnerhet om det är i fråga om en händelse som skall ha ägt rum för nio år sedan.”⁷⁰

Det ytterst märkliga i att en polis ska stå för den psykologiska sakkunskapen behöver knappast påtalas närmare.

4.3 HUR HANTERAS UTREDNINGSKRAVET OCH DEN MATERIELLA PROCESSLEDNINGEN?

Det åligger åklagaren att till fullo utreda brottet. Denna har också en plikt att iaktta även sådant som är till den tilltalades fördel. Domstolen har å sin sida att utöva så kallad materiell processledning. Den består i att avkräva utredning av frågor som behövs för att domstolen ska kunna slutföra sitt arbete. I dessa fall kan frågan till att börja med ställas om åklagaren till fullo har redogjort för allt det som också talar till den tilltalades fördel. Det faktum att historierna kring erkännandena har framkommit under mycket lång tid och ibland inefattat direkt felaktiga uppgifter har visserligen framkommit i målen. Om allt framkommit går förstås inte att avgöra enbart på basis av domarna. Det är inte alls omöjligt att anta att det finns uppgifter i förundersökningen som åklagaren borde ha tagit fram inför domstolen. Huruvida detta stämmer eller ej blir förhoppningsvis föremål för utredning på annat sätt. Är inte utredningskravet uppfyllt ska friande dom meddelas.

Har då domstolarna i dessa fall utfört sin materiella processledning korrekt? Här kan det nog hävdas att domstolarna borde ha tagit det faktum att berättelserna framkommit under så lång tid och i så många skepnader på större allvar. Sett till den stora oklarhet som råder inom den psykologiska vetenskapen i dessa frågor, bör domstolen vara mycket försiktig i att rakt av godta Quicks historier utan närmre kontroll. Domstolen bör i dessa fall såväl kräva större utredning i de psykologiska frågorna, som begära insyn i förundersökningen och de förhör som hållits med Quick. En tydlig överblick i hur historierna har vuxit fram och hur sanningsenliga eller felaktiga dennes uppgifter varit i processen bör vara mycket viktiga vid en senare bevisvärdering. Att inte kräva större utredning kring detta bör klassas som en brist i den materiella processledningen.

Vad finns att säga om försvararens roll? I en kontradiktorisk process ställs,

⁷⁰ Dom i Hedemora TR mål 348/95, s. 18.

åtminstone outtalade, krav på att försvararen ska bidra till att förhandlingen hamnar i ”jämvikt” genom att ta tillvara sin klients intresse. *Den tilltalades fördel* blir i fall som Quick-målen ett begrepp som kan ses som tvetydigt. Den tilltalades uttalade önskan var ju *de facto* under processen att bli fälld för brotten, samtidigt som den rättsliga definitionen för vad som är till hans fördel är den motsatta. Situationen blir därför snårig och sned och en försvarares roll oklar. Min åsikt är att det visserligen inte är enkelt, men att en person som har till uppgift att försvara en svårt psykiskt sjuk tilltalad ändå på ett mer aktivt sätt borde ha arbetat för att få fram vad som *egentligen* hade hänt. Anser man som försvarare att detta är alltför krävande eller att man helt enkelt inte kan slutföra sin uppgift, bör man avsäga sig målet.

4.4 DOMSTOLENS DILEMMA

Fullkomligt centralt i den rationalistiska, empiriskt grundade kunskapstradition som den vetenskapliga psykologin baserar sig på, är att den utsträckning i vilken man kan lita på en expert som säger sig *veta* något, är beroende av expertens förmåga att förklara *hur* hon vet det hon vet. Ett sätt för en expert att förklara detta är genom ett logiskt och sammanhängande resonemang som utgår ifrån allmänt accepterade och oomstridda fakta. En annan metod är att visa på kännedom om till exempel vetenskapliga experiment eller andra observationer av verkligheten.

När en expert inom vilket ämnesområde som helst, i vilket sammanhang som helst, påstår någonting, måste styrkan i påståendet alltid *värderas* av lyssnaren. Värderingen ska göras utifrån expertens förmåga att förklara hur hon vet det hon vet, till exempel genom referenser till fackgranskad vetenskaplig litteratur.

Detta synsätt gör att tilltron till slutsatser lämnade av en expert som *inte* på ett trovärdigt eller kontrollerbart sätt förmår förklara *hur* hon vet det hon säger sig veta, bör vara mycket liten. Kanske bör ingen tilltro alls sättas till denna information. En domstol, som ibland baserar livsavgörande interventioner i andra människors liv på vad en expert säger, är enligt min uppfattning *alltid* moraliskt skyldig att på detta vis granska trovärdigheten i vad experten säger.

En granskning av detta slag är givetvis komplicerad, för att inte säga omöjlig, då det gäller vittnesmål som är baserade enbart på en psykologs allmänna intryck och intuition. Det är också problematiskt då det gäller expertbedömningar som baseras på metoder som inte utprovats vetenskapligt, till exempel vissa former av utsageanalyser. Sakkunnigbedömningar där forskare beskriver forskningsläget torde vara mer lämpade för denna typ av kritisk granskning och värdering från domstolens sida och är i mitt tycke de enda sakkunnigbedöm-

ningar som bör användas, om inte särskilda skäl i ett visst fall talar däremot.

Det faktum att den sakkunniga är forskare är, som vi har sett ovan, inte automatiskt en garanti för att frågan om hur den sakkunnige vet det denne vet blir förklarad på ett tillfredställande sätt. I flera av de fall som refereras ovan, förefaller domstolen ha lagt stor vikt vid sakkunnigutlåtanden som helt saknat referenser till granskad vetenskaplig litteratur. Inte heller på annat sätt framstår domstolen ha haft möjlighet att kontrollera sanningshalten i de aktuella påståendena. Domstolarnas ageranden i dessa fall är enligt min mening inte bara direkt bristfälliga, utan indikerar också en stor okunskap om psykologin som vetenskap.

Domstolen bör sammanfattningsvis vid anlitan av sakkunnig alltså under bevisvärderingen se till såväl *vad* den sakkunniga säger och om detta verkar rimligt, som *på vad* den sakkunniga grundar sina uppgifter och *hur väl* den sakkunniga lyckas förmedla denna information.

Vad säger då vetenskapen, vad är bortträngda minnen? Finns de ens? Framställningen visar på stora skillnader i synen på människans minnesfunktion. Det enda vi kan vara säkra på är att det inte finns ett klart svar, synen bland psykologiska forskare är inte entydig och frågan huruvida bortträngda minnen verkligen existerar kan inte besvaras vare sig med ja eller med nej. Ännu mer ovisst är det när det gäller frågan huruvida sådana minnen, som en person hävdar vara framkallade tidigare bortträngda minnen, är sanna eller inte.

Om läsaren i denna artikel sökte ett klart svar på om bortträngda minnen är ett existerande faktum, blir denna alltså säkerligen besviken. Forskningsläget är oklart, eller visar i alla fall på mångfacetterade resultat.

Domstolen, så. Hur agerar svenska domstolar när frågan om bortträngda minnen kommer upp? Sammanfattningsvis kan på basis av de fall som berörs i artikeln konstateras följande:

Domstolarna är inte konsekventa i sin värdering

Det är en *mycket* stor variation när det gäller hur mycket som berörs och vad som tas upp. Vissa domstolar har en stor utläggning om minnets funktioner, andra nämner det i princip inte alls. Vilka bevismedel som rätten fäster avseende vid skiljer sig helt från domstol till domstol och inte i något fall har det uttalat gjorts en strukturerad värdering värd namnet. I flera fall kan det klart ifrågasättas om beviset är styrkt och beviskravet uppnått.

De sakkunnigas roll är högst oklar

Hur en sakkunnigs expertis ska användas är också det helt oreglerat. Det blir därigenom mycket oklart hur denna ska agera, vilka eventuella instruktioner domstolen bör lämna till den sakkunniga och hur informationen den sakkunniga lämnar ska hanteras av domstolen. På vilket sätt detta sker är också det mycket olikt beroende på domstol och mål.

De sakkunniga gör domstolens arbete

Den sakkunniga får generellt en alltför stor inverkan då hon anlitas i ett mål, eftersom domstolen inte efterfrågar grunden för de slutsatser hon lämnar. Den sakkunnigas utsaga tas utan kontroll för sann och i många fall framstår det av domen som att det är den sakkunniga som fått stå för den reella bevisvärderingen.

Här ska understrykas att det i dagsläget inte förekommer någon psykologisk undervisning under den svenska juristutbildningen. Detta bör förändras och alla examinerade jurister bör när de lämnar universitetet ha en grundläggande förståelse för den psykologiska vetenskapstraditionen, för psykologiska begrepp och framför allt för hur man på ett rimligt sätt kontrollerar information som en psykologisk forskare lämnar.

Rättssäkerheten hotas

Ur ett rättssäkerhetsperspektiv är det förstås beklagligt när bedömningarna är inkonsekventa och förutsägbarheten därför minskas. Det blir en avvägning mellan nyttan av den fria bevisvärderingen och förutsägbarheten för den enskilda. Min uppfattning är att det väger över för mycket till den fria bevisvärderingens fördel; en viss uppstramning behövs för att öka konsekvensen.

4.5 FÖRSLAG TILL FÖRBÄTTRINGAR

Här följer några konkreta punkter, där min syn på hur domstolen *bör* agera i dessa fall framkommer. Dessa kan med fördel användas som ”*checklista*” i mål där bortträngda minnen förekommer.

De sakkunnigas roll

- *Anlita alltid sakkunnig i dessa mål*

Sakkunniga bör alltid användas i mål där utsagan sägs vara grundad på framkallade tidigare bortträngda minnen. Inte minst bör vetenskaplig sakkunnig

uppmannas att redogöra för forskningsläget. Detta är i betydligt högre grad än trovärdighetsbedömningar något som domstolen bör beakta. En forskningssakkunnig bör förstås inte ha dubbla roller i det aktuella fallet. På så sätt minimeras risken att den sakkunniga har sympatier med den ena eller andra i ett fall eller på något sätt har skaffat sig en uppfattning till exempel om den tilltalades eventuella skuld. Har den sakkunniga kännedom om fallet sedan tidigare, bör detta vara tydligt uttalat inför rätten och framgå av utlåtandet.

- *Instruktioner*

De sakkunniga bör ges tydliga instruktioner för sitt utlåtande. Det ska vara rätten som styr vilken hjälp man vill ha vid värderingen av en persons trovärdighet, dess utsaga eller vid kontroll av forskningsläget. Har rätten tidigt tänkt över vilka frågor man vill ha besvarade, blir det också klart att rätten har initiativet i bevisvärderingen och risken blir mindre att de sakkunnigas yttranden blir den egentliga bevisvärderingen. Instruktionen till en vetenskapligt psykologiskt sakkunnig bör *alltid* innefatta en uppmaning att den sakkunniga objektivt och med vetenskapliga referenser ska redogöra för forskningsläget inom området, samt att denna redogörelse ska ske på ett sätt som domstolen lätt kan ta till sig och kontrollera i efterhand.

- *Flera sakkunniga vid osäkerhet*

Vid minsta osäkerhet från rättens sida; kalla in ytterligare sakkunnig. I enlighet med den fria bevisvärderingens princip bör rättens beslut underlättas av flera källor att värdera.⁷¹ Självklart ska detta inte nyttjas *in absurdum*; kan rätten inte fatta ett beslut efter att flera sakkunniga hörts i samma fråga, ska saken avgöras till den tilltalades fördel.

- *Lista sakkunniga*

Jag föreslår också, det tror jag inte att jag är den första att göra, att till exempel Socialstyrelsen ska sammanställa en lista med ett urval av experter inom respektive ämnesområde från vilken domstolarna kan välja sina sakkunniga. Listan skulle inte vara bindande eller uttömmande, men ge en god överblick för domstolen över individer som både har kompetens att uttala sig och är villiga att åta sig denna typ av uppdrag. För att ha något kriterium, skulle kanske det faktum att en person doktorerat inom det aktuella området vara ett bra grundläggande krav för att denna skulle ha möjlighet att figurera på listan.

⁷¹ För ett konkret exempel se avsnittet om Resningsansökan i fallet Therese Johannessen i Brundin Urisman a.a., s. 51.

Att en sakkunnig har valts ut från listan, ska förstås inte på något sätt ersätta en granskning av hur den sakkunniga har grundat sina slutsatser eller i övrigt ersätta rättens värdering av bevisningen.

Den reella värderingen

- *Värdera den sakkunnigas utsaga, köp den inte rakt av*

Sakkunniga bör som nämnts användas i dessa mål. Det är dock av högsta vikt att värderingen av bevisningen sker hos domstolen. Domstolen måste också värdera sakkunnighetsutlåtandet, till exempel utifrån dess vetenskapliga grund och om den sakkunniga kan tänkas ha någon övrig inblandning i målet.

- *Robust utredning*

Domstolen har till ansvar att se till att utredningen är fullgod. Föreligger osäkerhet gällande en fråga, måste denna belysas ytterligare en gång, till exempel genom ytterligare sakkunnig eller genom att läsa in sig på relevant refererad litteratur.

- *Var tydliga i domskälen*

Alltför ofta är det oklart vad domstolen egentligen har grundat sin bedömning på. Kanske sker en mer grundlig bedömning av till exempel det psykologiska forskningsläget än vad som framgår av domarna? Detta måste tydliggöras i domen såväl för parternas förståelse av densamma, som för möjligheten att överklaga och i förlängningen för praxisbildningen.

- *In dubio pro reo*

Om utredningen inte är fullständig, eller om domstolen känner en osäkerhet inför den utredning som förebringats, måste friande dom lämnas. Detta kan också tänkas gälla när processekonomiska aspekter helt enkelt inte tillåter ytterligare utredning. *Hellre fria än fälla* är en av vårt rättssamhälles viktigaste principer och denna måste följas.

- *Iakttta stor restriktivitet*

Efter denna genomgång står det klart att domstolen bör vara oerhört försiktig med att till grund för dom lägga utsagor som grundas på något som hävdas vara återuppväckta, tidigare bortträngda, minnen. Det är ytterst tveksamt om det i något fall är försvarligt att tillerkänna denna typ av bevisning något värde alls, så länge den psykologiska forskningen ser ut som den gör idag.

5. AVSLUTANDE KOMMENTARER

Detta har varit ett försök att från olika aspekter belysa förhållandet mellan juridik och psykologi, mellan vetenskapsteori och verklighet och mellan domstolens frihet och rättssäkerhetens krav. Mycket är sagt, än mer är osagt. Klart är dock att detta är ett ämne som är relevant för många personer i många olika yrkesroller. Hur ska vi förhålla oss till varandras vetenskaper? Vems kunskap kan man lita på?

Svaret är inte entydigt och inte enkelt. Det allra viktigaste är att dessa frågor lyfts upp, att de diskuteras och att ett samtal ständigt förs i syftet att vi ska lära av varandra och tillsammans utveckla något som är bättre än det vi har nu.

"We are innocent victims of our mind's manipulations", skrev Elisabeth Loftus.

Lägg det på minnet.